

К. О. Щербаковська, ад'юнкт кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ

ВИКОРИСТАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ

Розглянуто особливості та сучасні можливості використання деяких видів судових експертиз під час розслідування торгівлі дітьми. Акцентовано увагу на експертизах, результати яких дають змогу правильно кваліфікувати діяння, а також установити суттєві обставини злочину.

Рассмотрены особенности и современные возможности использования некоторых видов судебных экспертиз при расследовании торговли детьми. Акцентировано внимание на экспертизах, результаты которых позволяют правильно квалифицировать деяние, а также установить существенные обстоятельства преступления.

При розслідуванні торгівлі дітьми (ч. 3 ст. 149 КК України) для доведення вини обвинувачених, установлення особи та стану потерпілого, інших обставин злочину суттєве значення має призначення судових експертиз. У криміналістичній літературі наведено рекомендації щодо призначення судових експертиз при розслідуванні торгівлі людьми¹. Однак розслідування торгівлі малолітніми має свої особливості, які необхідно враховувати при обранні виду судових експертиз і формулюванні завдань експертам. Крім того, аналіз слідчої практики показує, що не всі сучасні можливості судових експертиз і не весь їхній існуючий спектр використовується при розслідуванні цих злочинів.

За наявності широкого кола питань, вирішення яких потребує використання спеціальних знань у формі судової експертизи при розслідуванні злочинів, пов'язаних з торгівлею дітьми, слідчі іноді

¹ Див.: Розслідування торгівлі людьми: навч. посіб. / [М. І. Андрієнко, О. В. Бардацька, А. Ф. Волобуєв та ін.] ; за ред. П. В. Коляди. — К. : Конус-Ю, 2009. — С. 123–127; Пясковський В. В. Методика розслідування торгівлі людьми: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Пясковський. — К., 2004. — С. 121–122; Расследование торговли людьми: методика, тактика, специальные познания: учеб. пособ. / под ред. С. Ю. Журавлева. — М.: Юрлитинформ, 2010. — С. 184–223; Торговля людьми в Российской Федерации: квалификация, предупреждение, расследование: учеб.-практ. пособ. / [А. И. Дворкин, Ю. Г. Торбин, Г. К. Смирнов, А. Г. Кадырова]. — М.: Юристь, 2007. — С. 133, 141; Санаков Д. Б. Практика назначения судебных экспертиз по уголовным делам о торговле людьми в Украине / Д. Б. Санаков // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях: матер. 3-й межд. науч.-практ. конф., 25–26 янв. 2011 г. — М.: Проспект, 2011. — С. 645–647.

не призначають необхідні судові експертизи, особливо у випадках, коли є очевидці злочину, у тому числі потерпілі, які прямо вказують на підозрюваного або обвинуваченого. Слідчі цю позицію мотивують низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких виділяють специфіку призначення та тривалість проведення експертиз, проведення їх в іншому відомстві, складність отримання зразків для порівняльного дослідження і їхнього зберігання та ін.

На наш погляд, таку практику слід визнати необґрунтованою, оскільки в цьому разі не досліджуються всі докази у справі, чим порушується принцип всебічності розслідування; не використовуються цінні джерела доказової інформації, які надалі часто втрачаються назавжди; обвинувачені, свідки й навіть потерпілі можуть змінити свої показання, що за відсутності інших доказів ускладнює подальше розслідування кримінальної справи. Наведене значно знижує потенціал використання судових експертиз під час розслідування торгівлі дітьми, а тому потребує більш глибокого аналізу й надання відповідних рекомендацій для підвищення повноти та всебічності розслідування цього виду злочинів.

Метою статті є розкриття особливостей і сучасних можливостей використання деяких видів судових експертиз під час розслідування торгівлі дітьми.

Використання спеціальних знань у сфері кримінального судочинства й особливо в процесі розслідування злочинів є необхідною умовою їхньої правильної кваліфікації, висування та перевірки обґрунтованих слідчих версій, підвищення ефективності тактики проведення слідчих і оперативно-розшукових заходів, установлення конкретних причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, а також індивідуалізації покарання. У першу чергу розглянемо експертизи, результати яких мають значення для правильної кваліфікації злочину.

Відповідно до ч. 3 ст. 149 КК України особливо кваліфікуючою ознакою торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини є торгівля малолітніми. Згідно з ч. 2 ст. 6 Сімейного кодексу України малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Таким чином, у разі відсутності відповідних документів у потерпілого й обґрунтованого сумніву в його віці має призначатися судово-медична експертиза для встановлення віку дитини. Зазначимо, що в ст. 76 КПК України з цією самою метою передбачено обов'язкове призначення судово-медичної експертизи, але тільки стосовно обвинувачених і підозрюваних. Уважаємо, це є прогалиною процесуального закону, оскільки очевидно, що встановлення віку потерпілого є передумовою правильної кваліфікації злочину, зазначеного в ч. 3 ст. 149 КК України.

Кваліфікуючою ознакою торгівлі людьми є уразливий стан потерпілого (ч. 1 ст. 149 КК України), а особливо – спричинення

тяжких наслідків у результаті вчинення злочину (ч. 3 ст. 149 КК України).

Визначення уразливого стану особи наведено в прим. 2 до ст. 149 КК України. Під уразливим станом особи розуміється зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин. Цілком очевидно, що встановити уразливий стан можливо тільки шляхом проведення судово-психологічної експертизи потерпілого. Згідно з науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертів (далі – Рекомендації), затверджених наказом Міністерства юстиції України¹, слідчий мусить у цьому разі поставити питання експерту про спроможність потерпілого з урахуванням його вікових особливостей, емоційного стану, індивідуально-психологічних властивостей, рівня розумового розвитку й умов мікросоціального середовища усвідомлювати реальний зміст власних дій і повною мірою свідомо керувати ними та передбачати їхні наслідки, правильно розуміти характер і значення вчинюваних з ним дій та здійснювати опір (п. 152 Рекомендацій).

До тяжких наслідків торгівлі дітьми належать: розлад психіки потерпілого, тяжке психічне захворювання, каліцтво, спричинення тяжких тілесних ушкоджень, примусове втягнення в наркоманію, самогубство, застосування до потерпілого катувань, спричинення смерті з необережності, зараження вірусом імунодефіциту (СНІД), іншою невиліковною хворобою або хворобою, лікування якої може негативно позначитися на стані здоров'я потерпілого (наприклад, сифілісом)². Зазначені тяжкі наслідки, які отримала потерпіла дитина, устанавлюються проведенням судово-медичних, судово-психологічних, судово-психіатричних досліджень у процесуальній формі однорідних або комплексних експертиз.

Що стосується обвинуваченого (підозрюваного), то обов'язковими експертизами, результатами яких суттєво впливають на процес розслідування, є психологічна та психіатрична експертизи, що призначаються для визначення психічного стану цих осіб (ст. 76, 204 КПК України).

¹ Див.: Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 (із змінами та доповненнями за наказами Мін'юсту України від 30 груд. 2004 р. № 144/5, 10 черв. 2005 р. № 59/5, 29 груд. 2006 р. № 126/5, 15 лип. 2008 р. № 1198/5, 1 черв. 2009 р. № 965/5) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://search.ligazakon.ua>.

² Див.: *Лизогуб Я. Г.* Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства : навч. посіб. / Я. Г. Лизогуб, С. С. Яценко. — К. : Атіка, 2005. — С. 93.

З метою отримання даних для додаткової кваліфікації за ознаками інших видів злочинів, пов'язаних з торгівлею дітьми, можуть бути призначені судово-медичні експертизи для встановлення статевої зрілості потерпілого (ст. 155 КК України), наявності в нього слідів насильницького статевого акту (ст. 152 КК України), тілесних ушкоджень (ст. 127 КК України) та ін.

Крім наведених, на наш погляд, обов'язкових випадків проведення медичних, психологічних і психіатричних досліджень, відповідні експертизи призначаються при розслідуванні торгівлі дітьми й для встановлення інших обставин справи: правильності сприймання потерпілим обставин, що мають значення в справі, спроможності давати про них відповідні показання; емоційного стану потерпілого в період, який передував його самогубству; психотравмувальної ситуації для потерпілого; впливу ситуації в сім'ї та виховної поведінки батьків на емоційний стан, психічний розвиток дитини; спричинення страждань (моральної шкоди); індивідуально-психологічних особливостей і психічних захворювань осіб, які проходять у кримінальній справі, та ін.

Експертне психологічне дослідження особи обвинуваченого в справах про торгівлю дітьми, як правило, проводиться в таких взаємопов'язаних напрямках: 1) діагностика стійкої системи мотивів, широти відображення в них існуючих у суспільстві сфер відносин, стійкості провідних спонукань, їхньої ієрархічності, змісту, співвідношення з вимогами суспільства; 2) дослідження характеру, особистісних захисних механізмів, стереотипів поведінки, звичайних способів адаптації до труднощів, особливостей пізнавальної сфери (мислення, уяви, пам'яті, сприйняття, темпів перебігу психічних процесів); 3) встановлення індивідуально-рольового статусу обвинувачених у злочинній групі (лідер, підлеглий, ведений тощо);

Крім зазначених, при розслідуванні торгівлі дітьми найбільш поширеними є такі різновиди криміналістичних експертиз, а саме:

— технічна експертиза документів, за допомогою якої можна встановити спосіб їхнього виготовлення або підроблення (наприклад, заміну фотографії дитини в документі), визначити спосіб унесення в них змінень (наприклад, дописування в історію хвороби дитини), встановити зміст виведеного тексту (відновити початковий текст у підробленому паспорті), ототожнити кліше печаток і штампів органів піклування, інших державних установ, встановити обладнання, на якому виготовлювався документ, та ін.;

— почеркознавча експертиза, що встановлює виконавця рукописного тексту, цифрових записів або підписів у різних документах – контрактах, чорнових записах, заявах, документах про всиновлення тощо;

— трасологічна експертиза з метою ідентифікації особи за відбит-

ками пальців рук, цілого за частинами (у разі виявлення при огляді місця події, обшуку, виїмки уламків, обривків, осколків, частин упаковок, матеріалів, що є східними з тими, у яких знаходилися або були виявлені в інших місцях частин певних предметів, речовин);

— портретна експертиза з ототожнення особи за фотографією, відеозаписом (у тому числі за зображенням в Інтернеті). У деяких випадках рекомендується ідентифікувати особу не тільки за ознаками обличчя, а в разі його відсутності на фотографії й за іншими ділянками тіла, що мають родимки, папіломи, рубці, інші дефекти на шкірі¹;

— матеріалів, речовин та виробів: наркотичних речовин (установлення класифікаційної належності виявлених речовин); волокнистих матеріалів (наприклад, ідентифікація за волокнами на одязі малолітнього чохла автомобіля, яким його перевозили) та ін.

Можна з впевненістю констатувати той факт, що при розслідуванні торгівлі дітьми майже не призначаються менш поширені види експертиз, які можуть забезпечити слідчого незамінною доказовою інформацією.

При розслідуванні торгівлі новонародженими важливо встановити батьків, яким було повідомлено про нібито смерть їхніх дітей. У вирішенні цього питання не можна обійтися без проведення експертизи, основним методом якої є ДНК-аналіз крові порівнюваних осіб. Стратегія «встановлення родичів» заснована на тому, що профілі ДНК близьких кровних родичів мають подібність. У криміналістичній і експертній літературі найменування цієї експертизи ще не встановилося й вона розглядається як вид судово-медичної експертизи², іменується судово-генетичною³, геномною⁴, молекулярно-генетичною⁵, генотипоскопічною⁶. Теоретичну базу для встановлення спорідненості добре розроблено в генетиці. Такі дослідження давно використовуються в практиці ДНК-ідентифікації в експертизі спірного батьківства (материнства), для ідентифікації

¹ Див.: Расследование торговли людьми: методика, тактика, специальные познания ... — С. 207.

² Див.: Вещественные доказательства: информационные технологии процессуального доказывания / под общ. ред. В. Я. Колдина. — М. : НОРМА, 2002. — С. 526–529.

³ Див.: *Пименов М. Г.* Судебно-генетическая экспертиза в вопросах криминалистической идентификации личности / М. Г. Пименов // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. — К. : Редакція Бюлетеню ВАК України, 2004. — № 1(1). — С. 74.

⁴ Див.: *Сахнова Т. В.* Судебная экспертиза / Т. В. Сахнова. — М. : Городец, 1999. — С. 272.

⁵ Див.: *Иванов П. Л.* Индивидуализация человека и идентификация личности: молекулярная биология в судебной экспертизе / П. Л. Иванов // Вестник Российской академии наук. — М., 2003. — Т. 73. — № 12. — С. 1086.

⁶ Див.: *Дергай Г. Б.* Современные возможности судебных экспертиз : учеб. пособ. / Г. Б. Дергай. — Мн. : Изд-во Акад. МВД Респ. Беларусь, 2000. — С. 121–123.

жертв катастроф, непізнаних трупів, а також стосовно різних інших приводів установлення спорідненості¹.

Кваліфікуюче значення при розслідуванні торгівлі дітьми має встановлення форми співучасті злочинців у вчиненні злочину – групою осіб, за попередньою змовою групою осіб, організованою групою, злочинною організацією (ст. 28 КК України). Вирішенню цього завдання може сприяти дослідження апаратів мобільного зв'язку, електронних записних книжок та інших магнітних носіїв інформації. Мобільні телефони в сучасних умовах є цінним джерелом доказової та орієнтуючої інформації, що, крім іншого, містять сліди злочину. Аналіз розслідування торгівлі дітьми свідчить про те, що мобільні телефони фігурують майже в кожній кримінальній справі і є важливим джерелом інформації. Крім мобільних телефонів, у підозрюваних вилучають й інші носії інформації, що використовуються в мобільних телефонах, як, наприклад, SIM-картки та картки пам'яті, які за певних умов також стають об'єктами дослідження. На жаль, слідчі недостатньо обізнані в можливостях експертизи комп'ютерної техніки та програмних продуктів (п. 137 Рекомендацій). Так, у вилучених у ході розслідування мобільних телефонах можна виявити вміст пам'яті мобільного терміналу, SIM-картки, змінного носія інформації; інформацію стосовно з'єднань, звуко-, відеозаписів, повідомлень; зміст видаленої інформації на змінних носіях і SIM-картці та ін.

Ще одним вагомим джерелом доказування при розслідуванні торгівлі дітьми є висновок експертизи відеозвукозапису. Вивчення кримінальних справ свідчить про те, що в процесі розслідування досить часто проводиться відеозапис переговорів з покупцями або звукозапис їхніх розмов із торгівцем, жертвою посягання й іншими особами. Крім того, під час проведення оперативно-розшукових заходів (наприклад, оперативної закупівлі) можуть використовуватися технічні засоби, за допомогою яких фіксуються мовлення та зовнішність злочинців. Ці матеріали подаються слідчому як окремими особами, так і органами дізнання. Для надання цим матеріалам доказового значення необхідно, по-перше, установити технологію отримання відеозвукозапису та відсутність у ньому ознак монтажу. Для цього експерт має розв'язати завдання щодо встановлення від-

¹ Див.: *Перепечина И. О.* Применение систем ДНК-регистрации для установления родственников разыскиваемых преступников / *И. О. Перепечина* // Вест. криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. — М. : Спарк, 2010. — Вып. 2 (34). — С. 11–18; *Пименов М. Г.* Криминалистический ДНК-анализ в расследовании преступлений / *М. Г. Пименов* // Роль и значение деятельности Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики : матер. междунар. науч. конф. — М., 2002. — С. 327–334; *Кондрашов С. А.* Заключение эксперта по результатам анализа ДНК и его доказательственное значение / *С. А. Кондрашов* // Гражданин и право. — М., 2001. — № 7. — С. 21–24.

сутності змінень у відеофонограмі, безперервності запису, запису на одному технічному пристрої та ін. (п. 44.1 Рекомендацій). Нині розроблено надійні експертні методики щодо встановлення факту монтажу або внесення часткових змінень як в аналогових, так і в цифрових фонограмах¹. Другим, не менш важливим завданням є ототожнення певної особи за мовленням на фонограмі.

Підсумовуючи викладене, слід звернути увагу на такі принципові моменти, які стосуються окремих аспектів тактики призначення та проведення судових експертиз при розслідуванні торгівлі дітьми й ефективності використання експертних висновків.

Слідчі повинні активніше застосовувати непроцесуальні форми використання спеціальних знань, наприклад консультації спеціалістів, експертів. У результаті консультації фахівця можна отримати довідкові відомості, які стосуються певного виду експертизи: сучасні можливості експертного дослідження, правильне формулювання питань, перелік об'єктів, які необхідно надати експерту, та ін.². Особливо важливе значення має підготування об'єктів до проведення ідентифікаційного дослідження. Для вирішення поставлених питань експерту необхідно надати якісні зразки для порівняння (експериментальні, вільні, умовно-вільні), слідоутворюючі об'єкти, інформацію про інші обставини, пов'язані з формуванням слідів.

Протягом підготування до призначення судової експертизи слідчому слід добре продумати формулювання запитань експерту. Вони мають бути спрямовані на відшукування зв'язків із головним фактом, а саме вчиненням торгівлі дітьми, що має безпосереднє значення для встановлення істини у справі. У разі необхідності слідчий має право бути присутнім при проведенні експертизи. Це сприятиме швидкому усуненню проблем, які виникають в експерта при недостатньому обсязі порівняльного матеріалу або неясності поставлених питань, а також тактичному маневруванню з боку слідчого при виявленні в процесі експертного дослідження нових, не передбачених слідчим обставин.

¹ Див.: *Рибальський О. В.* Деякі проблеми фоноскопичної експертизи при застосуванні сучасних засобів звукозапису при проведенні оперативно-розшукових заходів та слідчих дій / *О. В. Рибальський, Ю. Ф. Жаріков* // *Теорія оперативно-службової діяльності правоохоронних органів України* : наук. вид. / за ред. *В. Л. Регульського*. — Львів : Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України, 2000. — С. 239–241; *Дьяченко А. Ф.* Установление факта монтажа в судебно-фоноскопической экспертизе / *А. Ф. Дьяченко* // *Современные проблемы судебной фоноскопической экспертизы*. — Х. : КримАРТ, 1999. — С. 33–42.

² Див.: *Можар И. М.* Пути повышения эффективности использования заключения судебного эксперта в уголовном и гражданском судопроизводстве / *И. М. Можар* // *Криминалистика и судебная экспертиза*. — К. : Либідь, 1980. — Вып. 20. — С. 38–41.